

סקירת ספרים

על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים"

עמית קמה וענת פירסט, תל אביב: רסלינג, 2015, 263 עמודים

דוד לוי*^{*}

ספרם של עמית קמה וענת פירסט **על ההדרה** הוא הספר הראשון בעברית המוקדש באופן בלעדי לנושא הייצוג התקשורתי, אחד הנושאים המרכזיים במחקר ובהוראת התקשורת בישראל ובעולם. הכותבים הם ברי סמכא בנושא. מחקריהם מוכרים היטב לאנשי האקדמיה ואף לקובעי המדיניות העוסקים בתחום, והספר עשיר בדוגמאות ובמושגים. הצבתו על מדף הספרים של לימודי התקשורת חשובה אפוא ביותר בעיקר, אבל לא רק, למורים ולסטודנטים.

בספר שני חלקים. חלקו הראשון הוא מסה תאורטית נרחבת המציגה את מקורותיו של חקר הייצוג התקשורתי, את מטרותיו ואת מילון המושגים העיקרי שלו. חלקו השני מורכב מארבעה ראשי פרקים, שכל אחד מהם מוקדש לתיעוד חקר ייצוגה של אחת מהקבוצות הבאות: נשים, גברים הומוסקסואלים, נכים וקשישים.

הכותבים פותחים את הדיון בהתייחסות נרחבת לסוגיית הייצוג, לאו דווקא התקשורת. הם עושים זאת באמצעות עבודותיהם של יורגן הברמס, שהציג את אידאל המרחב הציבורי שבמרכזו עקרון השוויון בייצוג בבמות הציבוריות כאשר הכול מניחים הצידה את זהויותיהם, מציגים את עמדתם אך גם מאזינים לזולתם, ושל ננסי פרייזר, שהבהירה מדוע אי אפשר לממש עיקרון זה הלכה למעשה. הם נוגעים גם בעבודתו של הסוציולוג הביקורתי האיטלקי אנטוניו גרמשי, שממנה אפשר ללמוד על ההקבלה בין מאבקים חברתיים לבין ייצוג.

הכותבים עורכים לקוראים היכרות עם מושגי יסוד בחקר הייצוג: אירופוצנטריות, אוריינטליזם ו"אחרות". בהתייחסם למושג האחרון הם חוזרים ומחדדים את היותו של ה"אחר" תולדה של סימון חברתי שממנו משתמע יחסי כוח ולא כפי שאפשר לעתים לטעות ולחשוב – מציאות כהווייתה.

עמדה מחקרית ואידאולוגית זו מביאה אותם לדון בתאוריה על ההבניה החברתית של המציאות, ובטענה מרכזית נוספת שעומדת בבסיס עבודתם: מכיוון שהשליטה על המשאבים הלשוניים נתונה בידי נציגי הקבוצות החזקות בחברה ישנה מידה רבה של כוחנות בקביעת מהותה של תמונת המציאות שאנו חווים דרך כלי התקשורת המרכזיים.

בנקודה זו הכותבים מדלגים בין שתי גישות. מחד גיסא גישתם של אנשי אסכולת ברמינגהם רואה בייצוג "שדה מאבק" על הסדר הסמלי, ומאידך גיסא גישות דטרמיניסטיות יותר שמדגישות את תוצאותיו הנקבעות על פי רוב לטובת הקבוצות החזקות. הם מציעים, אם כי במודע לא מרחיבים, להבחין בין גישות המדגישות את התוכן התקשורתי לבין גישות המבכרות לבחון את התקבלות התוכן בקרב הקהל. יש שסוברים ששם יכול להיות עיקר ההתנגדות לסדר העולם שמבטא הייצוג התקשורתי.

* ד"ר דוד לוי (ddnsle@gmail.com) הוא מרצה בבית הספר לתקשורת, המסלול האקדמי, המכללה למנהל, ומרכז קורסים בתכניות ללימודי תרבות ולימודי דמוקרטיה באוניברסיטה הפתוחה.

כדי לתרגם את חקר ההטיה התקשורתית לטובת הקבוצות החזקות למושגים אופרטיביים תצפיתיים, מציעים הכותבים להתייחס לשני מדדים שמאפשרים להעריך את אופן ייצוגה של קבוצה מוחלשת חברתית: "הכחדה סמלית כמותית", כלומר מספר נציגיה של קבוצה זו בבמות התקשורת השונות, ו"איכותנית" – האופן שבו מוצגים חבריה (כאן מחדדים הכותבים ומרחיבים לגבי המושגים "סטראוטיפ" ו"סטיגמה"). לדבריהם, אפשר למצוא לעתים סדר אבולוציוני כאשר בוחנים באופן כרונולוגי את התפתחות הייצוג התקשורתית של קבוצה מוחלשת במקביל לשיפור במעמדה החברתי. תחילה מתבטאת ההדרה בעצם ייצוגה בבמות התקשורת ולאחר מכן רק באופן הייצוג.

מטעמים שונים קיימת אפוא בעייתיות בהישענות על ניתוח של "הכחדה סמלית כמותית" בלבד. הכותבים מנמקים זאת גם בכך שלעתים קשה מאוד לזהות נציגים של קבוצה מוחלשת (חישבו כמה קשה לזהות "מזרחים") וגם בשל העובדה שהמדיה מלאה בייצוגים "מרוככים" של נציגי קבוצות כאלה שמופיעים באופן ההולם את הסדר החברתי. סוג הייצוג האחרון מעורר דילמה נוספת: לעתים עומדים מאחורי הייצוגים המרוככים יוצרים שבאו מתוך הקבוצות המוחלשות, הגיעו לעמדת מפתח בארגוני הפקה ומעוניינים לקדם את האינטרסים החברתיים שלהן. דיון עשיר התפתח בספרות במהלך השנים אם מדובר בפעולה ראויה אם לאו.

חלק זה בספר בולט ברהיטות הכתיבה ובהגדרות הברורות שהוא מספק למושגים שאינם פשוטים כלל. עם זאת אפשר להצביע גם על חולשות מספר.

ראשית, לעתים קשה לעקוב בקריאה אחר קו המחשבה שמחבר בין המושגים. הכותבים אמנם סוקרים בקצרה את מבנה הספר בתחילתו (עמ' 11-12), אך לעניות דעתי ראוי היה להרחיב את הסיוע שניתן לקוראים בניווט בין תכניו, בראש ובראשונה כיוון שמדובר בספר לימוד. שנית, כדאי היה להקדיש יותר מקום לתיאור ההתפתחות ההיסטורית של המחקר. במיוחד חסרה התייחסות לעוגן המחקרי הראשוני שהטילו חוקרי אסכולת ברמינגהם כשגייסו עוד בשנות השישים והשבעים כלים מתחום הספרות בכדי לנתח ייצוגים. סטיוארט הול, מנהיגה של קבוצה זו, הוביל בתחילת שנות השמונים את העתקת הדגש בחקר הייצוג מההיבט המעמדי (שלא נזכר בספר) אל ההיבט האתני והמגדרי (רגב, 2008). שלישית, הכותבים מבהירים כבר בתחילת הדרך כי בכוונתם להתמקד בניתוח הייצוג של ארבע קבוצות (עמ' 12-13). צעד זה מובן בהחלט לאור העושר הקיים בניתוח הייצוגים. עם זאת היה מועיל לו פרשו הכותבים מפה סכמטית-קונצפטואלית המבהירה "מי נגד מי", כלומר אילו "חיתוכים" אפשר לערוך בשדה חקר הייצוג ולאילו קבוצות מוחלשות מתייחסים מחקרים אחרים (וגם לאילו לא). מפה כזאת הייתה "מטפלת" בבעיה נוספת שאני רואה בספר, והיא היעדר התייחסות לשאלות של הייצוג האתני (ethnic) – פרט לפסקה לקראת סוף הספר שבה הם מציינים את שמות חלק מהקבוצות המוחלשות הנוספות שמחקרי ייצוגים מתייחסים אליהן. חוסר זה בולט בעיקר לאור ההתייחסות הרבה של הכותבים למושגים שנוצרו בעיקר או גם בהשראת חקר קבוצות מוחלשות על רקע של צבע עור (אירופוצנטריות, אוריינטליזם, אחרות וזהויות צולבות).

חלקו השני של הספר כולל, כאמור, ארבעה פרקים שכל אחד מהם מוקדש לייצוג קבוצה מוחלשת אחרת. פרקים אלה מובאים כיחידות עצמאיות וכל אחד מהם כולל הקדמה תאורטית ומיפוי פנימי של השדה. החוקרים מסבירים בתחילת הספר כי הם בחרו בקבוצות אלה הן בשל העובדה שהם עוסקים בחקר ייצוגן והן כיוון שהצירוף ביניהן מייצג דגמים שונים של נראות תקשורתית.

הפרק הראשון מוקדש לנשים. כאן סוקרים הכותבים את התפתחות התאוריה הפמיניסטית על הייצוג התקשורתית של נשים לעומת גברים, החל בעמדת הפמיניזם הליברלי דרך הפמיניזם הרדיקלי

וכלה בגישת הפוסט-פמיניזם ובביקורת עליה. הפרק מכיל ארבעה תתי פרקים הדנים בפורנוגרפיה ובייצוג המגדרי בעיתונות, בדרמה ובפרסומות. בכל אחד מהם מפתחים הכותבים דיון בשאלות עקרוניות: הכחדה סמלית כמותית לעומת איכותנית; ייצוג פוגעני מול מעצים; שינוי או אי שינוי בייצוג; מה בין שילובן של נשים בתהליכי הפקה למסרים פמיניסטיים. הכותבים מתייחסים בחלק מהמקרים גם להקשר הישראלי. הם עושים זאת בדיווח על מחקרים שנעשו בישראל, הקשורים לארבעת ראשי הפרקים שקבעו.

ראש הפרק השני עוסק בייצוג התקשורתי של גברים הומוסקסואלים. המבוא לפרק זה מציג את ההקשר ההיסטורי חברתי של הדיון בייצוג וסוקר את השינוי שחל בארבעים השנים האחרונות במעמד המשפטי והחברתי של הומוסקסואלים שבא לאחר מאות שנים שבהן הדת, החוק והמדע (הפסיכולוגיה והרפואה) היו שותפים בתיוגה ובהדרתה של קבוצה זו. הכותבים סוקרים את תובנות המחקר על הייצוג התקשורתי של הומוסקסואלים בארצות הברית ובישראל. הממצאים מלמדים כי הגם שמעמד התקשורתי של הומוסקסואלים השתפר, עדיין רווח הנוהג של חידוד ההיבט ההומוסקסואלי בדמות זו או אחרת, תוך התעלמות מהיבטים אישיותיים אחרים שלה. כלומר, עדיין רחוק המצב האידאלי שבו העדפתו המינית של אדם תהיה חלק מרכיבי זהותו ולא "תתמזער" למולה.

הפרק השלישי עוסק בייצוגם של נכים. לדברי הכותבים, כשמדובר בייצוג התקשורתי נכותו של אדם משתלטת על אישיותו ומשפיעה באופן דרמטי על האופן שבו הוא מוצג. עיקרון זה נכון בהתייחס להכחדה הסמלית הכמותית והאיכותנית כאחת. הנכים מוצגים פחות מאנשים שאינם נכים ובמספר מצומצם של סטראוטיפים. בין היתר אפשר לזהות בתקשורת את "נכי העל" המתגברים על המכשולים הניצבים בדרכם – אך כפי שמציינים הכותבים, מדובר במכשולים בעלי רף נמוך מזה שעומד לפני אנשים בריאים. לעתים רחוקות מופיעים בתקשורת נכים המתמודדים מעמדת שוויון עם אנשים בריאים. אלה האחרונים מציבים סטנדרטים שלא כל מי שרוצה בכך יכול לממש.

הפרק האחרון עוסק בייצוגם של קשישים. גם כאן מזהים הכותבים תבניות ייצוג חוזרות: קשישים כמעט ואינם נראים במדיה, ובמקרים החריגים מובלטים ההיבטים הלא יצרניים באורחות חייהם. רק לעתים נדירות מופיעות דמויות של קשישים "חדשים" אנרגטיים ויצירתיים.

בחלקו האחרון של הספר חוזרים הכותבים ומבססים טיעון כללי על אופי הייצוג התקשורתי, ובעיקר נוגעים במושגי ההכחדה הסמלית הכמותית והאיכותנית שבהם עשו שימוש רב בספר. נוסף על כך הם מעלים שתי טענות חדשות ומעניינות. הראשונה היא על השפעת הביורגריה האישית שלהם על הבחירה בקבוצות הניתוח, והשנייה היא על השימוש המודע שעושים נציגי קבוצות מוחלשות בסטיגמות המוחלות עליהם לצורכי קריאת תיגר. מנימת הדברים עולה כי אין הם נלהבים מדרך פעולה זו שאותה הם מכנים "הפנמת הסטיגמה". דוגמאות לכך הן נשים הבוחרות להחצין את מיניותן והביטויים הבוטים של מצעד הגאווה.

במבט מסכם, חלק זה תורם כקודמו לחוקרי התרבות והתקשורת בישראל ובעיקר למורים ולסטודנטים. הוא מציע דיון רהוט המבטא בקיאות רבה במחקר הענף העוסק בייצוגי מגדר ובזהות מינית. הכותבים מאירים גם היבטים פחות מוכרים בחקר הייצוג בדמות סקירת המצאי בחקר ייצוגי הזיקנה והנכות. ריכוז המחקרים מאפשר לסטודנטים, ואולי אף לחוקרים, לחפש אחר נקודות מוצא למחקרים חדשים.

גם כאן ברצוני להצביע על שתי חולשות. ראשית, ההיבט התרבותי. כיוון שהספר נכתב בעברית ומיועד לקהל דובר עברית, היה כדאי להקדיש מקום יתר למקרה הבוחן הישראלי ואף לייחד לו פרק אינטגרטיבי. ההקשר היהודי-ישראלי נותן גוון ייחודי לחקר ארבע הקבוצות המוזכרות, כיוון שהדמיון

הקולקטיבי במדינת ישראל היהודית נשען במקורו על גבריות צעירה בריאה והטרנסקסואלית, שהוצגה בידי ראשוני הציונות כחלופה לזיקנה הפגומה גופנית והמטושטשת מבחינת זהותה המינית שסימנה את היהודי הגלתי (גלזמן, 2006). המסורת היהודית והמיליטריזם מספקים תמיכות נוספות להדרת נשים וגם בחקר ייצוג הנכות יש מקום חשוב להקשר המקומי. אפשר לשער שנכי צה"ל מוצגים אחרת בתקשורת לעומת נכי מחלות או תאונות.

שנית, הכותבים עוסקים בייצוג תקשורתי, אך חשוב לציין כי בפועל הם מתייחסים בעיקר לטלוויזיה ולעתים רחוקות גם לעיתונות המודפסת. אין ספק שתמונה עשירה ומגוונת יותר יכולה הייתה להתקבל משילוב של ניתוח הספרות, הקולנוע והטלוויזיה הדוקומנטרית, שלא לדבר על המרשתת. מטעמים של "תוקף תוכן" כדאי היה אפוא להרחיב את הבחירה או לצמצם את הגדרת השדה שהספר מבקש להקיף.

מעבר לכל ההסתייגויות שהעליתי, אין ספק שאשתמש בספר זה להוראה ואמליץ לעמיתי המלמדים נושא זה לעשות בו שימוש. מדובר בספר נהיר ואינטליגנטי שיכול בהחלט לסייע ולתת לסטודנטים דוברי עברית כלי ניתוח ראשונים ובסיסיים לבחינת טקסטים תקשורתיים.

רשימת המקורות

גלזמן, מ' (2006). **הגוף הציוני**. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
רגב, מ' (2008). אסכולת ברמינגהם ולימודי התרבות כתחום מחקר והגות. בתוך: הנ"ל וד' לוין (עורכים), **חברה תרבות וייצוג**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.